

प्रकरण दुसरे
मराठा इतिहासावरील लेखन

प्रकरण दुसरे मराठा इतिहासावरील लेखन

सर्व साधारणपणे इ. स. १६०० ते १८१८ पर्यंत म्हणजे शहाजीपासून ते दुसऱ्या बाजीरावाच्या पराभवापर्यंतच्या काळास महाराष्ट्राच्या इतिहासातील 'मराठा काळ' समजला जातो. भारतीय इतिहासाच्या अठराव्या शतकावर मराठ्यांचाच सर्वाधिक प्रभाव होता. मराठ्यांच्या इतिहासाचे महत्त्व केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नसून भारताच्या राष्ट्रीय जीवनात मराठा इतिहासाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा प्रथम मान युरोपीयन विद्वानांनाच जातो. स्पिंगल या जर्मन इतिहासकाराने १७८६ साली जर्मन भाषेत मराठ्यांचा एक छोटासा इतिहास लिहून प्रसिद्ध केला. ग्रँट डफ या प्रसिद्ध इंग्रज इतिहासकाराने सन १८२६ साली मराठ्यांचा सविस्तर इतिहास प्रकाशात आणला. ग्रँट डफ हा भारतातील इंग्रज साम्राज्यवादी सत्तेचा एक घटक होता. म्हणूनच त्याकाळी भारताचा इतिहास लिहिणाऱ्या इतर युरोपीयन इतिहासकारांप्रमाणे ग्रँट डफने लिहिलेल्या मराठ्यांच्या इतिहास विषयक ग्रंथामध्येसुद्धा त्याचा साम्राज्यवादी दृष्टीकोन व विचारप्रवाह स्पष्टपणे जाणवतो. विश्लेषणात्मक दृष्टीकोनातून त्यांचा ग्रंथ जरी महत्त्वाचा ठरत असला तरी त्याने केलेले मराठ्यांचे मूल्यांकन मात्र पुढे वादाचे व प्रखर टीकेचे लक्ष्य बनले. ग्रँट डफवरील टीकेच्या निमित्ताने का होईना, महाराष्ट्रातील तत्कालिन सुशिक्षित तरुण वर्ग मराठा इतिहासाच्या अभ्यास व संशोधनाकडे वळला आणि याचा परिणाम म्हणून मराठा इतिहासाचे सखोल संशोधन करणारी इतिहास संशोधकांची एक पिढीच तयार झाली. १८६७ साली निळकंठ जनार्दन कीर्तने यांनी डफच्या लिखणावर टिका केली. त्यामुळे महाराष्ट्रातील सुशिक्षित तरुणांच्या राष्ट्राभिमानाची भावना जाग्या झाल्या आणि तरुणांनी कीर्तने यांच्या टिकेमुळे प्रेरणा घेऊन मराठ्यांचा योग्य इतिहास जाणून घेण्याच्या जिज्ञासेपोटी मराठ्यांच्या

इतिहासाशी संबंधीत जुनी कागदपत्रे जमा करण्याची धडपड सुरू केली. त्यातूनच अनेक इतिहास संशोधक निर्माण झाले.

शिवकालामध्ये ट्रॅव्हर्नियर, बर्नियर, थेवेनो, अँबे कॅरे, निकोलाय मनुची, डिलव्हेल इ. पाश्चात्य प्रवासी भारतामध्ये येऊन गेले. या प्रवाशांनी आपल्या भ्रमंतीचे सविस्तर वृत्तांत लिहिलेले असून शिवकालीन अनेक घटनांचे त्यात उल्लेख केलेले आहेत. अशा या सर्व परकीय व्यक्तींच्या लिखाणाने मराठा इतिहासाचे संशोधन करणारी एक पिढीच महाराष्ट्रात अवतरली.

मराठा इतिहास लेखनास सुदैवाने वैभवशाली परंपरा लाभली आहे. न्या. रानडे, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, साने, द. ब. पारसनीस, ग.ह. खरे, गो.स. सरदेसाई यांनी आपली सर्व हयात इतिहास लेखनास वाहून घेतली. मराठ्यांचा इतिहास मराठी माणसाने अस्सल साधनांच्या सहाय्याने लिहिला पाहिजे. अशा ध्येयाने प्रेरित होऊन काशिनाथ नारायण साने, वासुदेवशास्त्री खरे, विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे, दत्तात्रय बळवंत पारसनीस या थोर इतिहास संशोधकांनी विपुल साधन-सामुग्री अभ्यासकांना उपलब्ध करून दिली. रियासतकार सरदेसाई यांनी मराठ्यांचा समग्र इतिहास रियासतींच्याद्वारे मांडला. वा.सी. बेंद्रे यांनी मालोजीपासून राजारामांपर्यंत भोसले घराण्याचा इतिहास लिहिला.

मराठ्यांचा इतिहास हा वस्तुतः भारताचा इतिहास आहे. छ. शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याचे १८ व्या शतकात भारतातील एका प्रमुख राजकीय सत्तेत रूपांतर झाले आणि प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या मराठ्यांचे वर्चस्व उत्तर आणि दक्षिण भारतात प्रस्थापित झाले. म्हणूनच डफ म्हणतो की, “इंग्रजांनी भारत जिंकला तो मराठी सत्तेचा बीमोड करून.” मराठी सत्तेचा उदय, विकास आणि अस्त कसा झाला हे कोडे उलगडविण्यासाठी देशी-विदेशी इतिहासकारांनी १७ व्या शतकापासून अनेक प्रयत्न केले.

डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांचे नाव मराठ्यांच्या इतिहासाशी अभेद्यपणे जोडले गेले आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाचा सखोल अभ्यास त्यांनी केला. त्यांनी आपले आयुष्य इतिहास विषयास वाहून घेतले होते. त्यांनी विपूल लेखन विशेषतः मराठ्यांच्या इतिहासावर केलेले आहे. मराठ्यांच्या इतिहासातील अज्ञात असलेल्या गोष्टी ज्ञात करून देण्याचे काम डॉ. खोबरेकर यांनी केले आहे. मराठ्यांच्या इतिहासात फारसी साधनांना महत्त्वाचे स्थान आहे. फारसी साधनांचा अभ्यास केल्याशिवाय मराठ्यांचा इतिहास शास्त्रशुद्ध दृष्टीकोनातून, चिकित्सक पद्धतीने अभ्यासता येत नाही. १९६५ मध्ये पुराभिलेख खात्याचे संचालक डॉ. पु. म. जोशी, डॉ. खोबरेकर आणि डॉ. खरे यांना बिकानेर येथील राजस्थानच्या दप्तरखान्यातील मराठ्यांच्या इतिहासाला उपयुक्त वास्तव सामग्रीची माहिती करून घेण्यासाठी पाठविण्यात आले. तेथे त्यांनी फारसी अखबारांचे अवलोकन केले. हा इतिहास मराठ्यांच्या इतिहासासाठी उपयुक्त होता हे त्यांनी निदर्शनास आणले.^१ याचबरोबर डॉ. खोबरेकर हे मोडी लिपीचे जाणकार होते. मराठ्यांच्या इतिहास लेखनासाठी व संशोधनासाठी आवश्यक असणारी असंख्य कागदपत्रे ही प्रामुख्याने मोडीत आहेत. डॉ. खोबरेकर स्वतः मोडीचे जाणकार असल्याने त्यांनी अप्रकाशित साधनांचा वापर करून मराठ्यांच्या इतिहासाचे लेखन करून अस्सल माहिती उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. उपलब्ध साधनांच्या आधारे त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाचा आलेखच आपल्या लिखाणातून मांडला आहे. आपल्या लेखनातून त्यांनी मराठा काळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक बाबींचा आढावा घेतला आहे आणि मराठ्यांचा कालखंड हा इतिहासाच्या दृष्टीने किती महत्त्वाचा आहे हे आपल्याला दाखवून दिले आहे.

‘मराठ्यांचा इतिहास’ हा डॉ. खोबरेकर यांच्या जिह्वाळ्याचा भाग असल्यामुळे मराठा इतिहास लेखनातील पूर्वग्रहदोषांच्या बाबतीत ते नेहमी सतर्क राहून चर्चा करीत असलेले दिसून येतात. पूर्वग्रहदोषांनी पिडीत युरोपियन इतिहासकार व त्यांचेच

अंधानुकरण करणाऱ्या भारतीय जनतेने मराठ्यांच्या इतिहासाविषयी अनेक गैरसमज निर्माण करून ठेवले आहेत. महाराष्ट्रातील समाज स्वतःच्या इतिहासाकडे गांभीर्याने पाहण्यास तयार नाही याची त्यांना खंत होती हे त्यांनी जेम्स लेन यांनी शिवाजी महाराजांच्या पितृत्वासंबंधीच्या मजकूरास केलेल्या प्रतिकारातून स्पष्ट होते.

जेम्स लेन यांची शिवाजी महाराजांच्या पितृत्वाबद्दलची अश्लाघ्य व खोटी माहिती :

सन २००३ साली जेम्स लेन नावाच्या एका अमेरिकन प्राध्यापकाने 'शिवाजी : हिंदू किंग इन इस्लामिक इंडिया' या नावाचा ग्रंथ लिहिला आणि तो ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसने प्रसिद्ध केला. या इतिहासग्रंथाने महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात मोठी खळबळ माजविली आहे. गेल्या ३५० वर्षांत लिहिल्या गेलेल्या शिवचरित्रकथांचा अभ्यास करून आपण हा विश्लेषणात्मक ग्रंथ लिहिला आहे, असा जरी लेनचा दावा असला तरी विश्लेषणाच्या भरात त्याने राजमाता जिजाबाईंच्या चरित्रावर शिंतोडे उडविणारी विधाने केली आहेत. लेनच्या मते, "शिवाजीसारखा असामान्य पुरुषश्रेष्ठ मराठा असणे शक्य नाही. शिवाजीराजांचे जनक वडील दादोजी कोंडदेव आहेत."^२

जिजाबाईंविषयी महाराष्ट्रवासीयांनाच नव्हे तर सर्व देशवासीयांना 'इतिहासातील एक आदर्श माता' म्हणून पूज्यभाव असल्याने लेनचा व त्यांच्या ग्रंथाचा सर्व स्तरांतून निषेध झाला.

डॉ. खोबरेकर यांचे जेम्स लेनच्या विधानाबद्दल मत :

डॉ. खोबरेकर यांच्या मते, "लेन यांनी हे पुस्तक पुण्याच्या भांडारकर प्राच्य विद्या संशोधन केंद्रात वस्तीत राहून पूर्ण केले आहे. या केंद्रातील मराठी मातृभाषा असलेल्या विद्वानाच्या मदतीने त्यांनी हे पुस्तक लिहिले आहे. हे पुस्तक इंग्रजीत आहे. या अमेरिकन

लेखकाने कोणताही भक्कम पुरावा न देता ऐकीव बातमीवर दादोजी कोंडदेव यांना शिवाजी महाराजांचे पिता मानले आहे. यामध्ये शिवाजी महाराज, राजमाता जिजाबाई व शहाजीराजे यांची उघडपणे बदनामी केलेली आहे.”

डॉ.खोबरेकर यांनी, “इ. स. १६३० पर्यंत दादोजी कोंडदेव हे शहाजीराजांकडे नोकरीला होते, असे उपलब्ध कागदपत्रांवरून दिसून येत नाही.” या वा. सी. बेंद्रे यांच्या ‘मालोजी राजे व शहाजी महाराज (पृ. २४३)’ या ग्रंथातील बेंद्रे यांच्या मतास पुष्टी दिली आहे.

याबद्दल अधिक माहिती देताना डॉ. खोबरेकर म्हणतात, “इ. स. १६३६ मध्ये शहाजीराजे यांना आदिलशहाने सरंजामास मुलूख दिला. त्यात पुणे देश राजियांकडे दिला. त्यांनी आपले तर्फेने दादोजी कोंडदेव मलठणकर यांसी सुभा सांगून पुण्यास ठाणे घातले.” डॉ. खोबरेकर पुढे सांगतात की, “शिवाजी महाराजांच्या जन्मानंतर इ. स. १६३६ मध्ये दादोजींचा संबंध शहाजीराजांशी आला आहे. हे विसरून विकृत मनाच्या लोकांनी शिवाजी महाराजांविषयी वेडेवाकडे व खोटाखोटे आरोप निर्माण करून ते जेम्स लेनकडून लिहून घेतले असे म्हणावे लागते. पुराणमतवाल्या लोकांनी शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकालासुद्धा विरोध केला होता. त्यामागे वर्णवर्चस्वाची भूमिका होती. तीच भूमिका आजही कायम आहे असे खेदाने म्हणावे लागते. अशा विशिष्ट विकृत मनोवृत्तीच्या मंडळींनी शिवचरित्र आपल्या मनासारखे लिहिण्यास लेन यास मदत केली. हे सत्य आहे, तेव्हा जगतवैद्य छत्रपती शिवाजी महाराजांबद्दलची अशी अश्लाघ्य व खोटी माहिती पुरविल्याबद्दल शासनाने कठोर भूमिका घेणे आवश्यक आहे.”^३

शिवाजी महाराजांचे कार्य राष्ट्रीय पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना केली. पेशवे काळात या रोपट्याचा वृक्ष झाला. मराठ्यांनी संबंध हिंदुस्थानभर संचार केला. १८ व्या शतकाच्या

अखेरपर्यंत हिंदुस्थानात मराठे प्रबळ सत्ताधीश राहिले. याचे श्रेय शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेत जाते. म्हणून छत्रपतींच्या काळातील महाराष्ट्राच्या सर्व अंगाचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. यासाठी सर्व सुशिक्षित जाणकारांसाठी महाराष्ट्र इतिहास परिषद दरवर्षी ठिकठिकाणी भरविण्यात यावी. यामध्ये शिवकाल व पेशवेकाल हे दोन कालखंड अवश्य ठेवण्यात यावेत असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.

डॉ. खोबरेकरांच्या मते, “शिवाजी महाराजांचे कार्य हिंदी व परदेशी अशा सर्व लोकांना समजण्यासाठी शिस्तबद्ध प्रयत्न व्हावयास हवेत. शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीसंबंधी बोलणारे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत, त्या प्रत्येक कागदाचा गोषवारा इंग्रजीत होऊन एक विस्तृत सूची इंग्रजीत प्रसिद्ध व्हावयास हवी. या इंग्रजी सूचीचा उपयोग इंग्लंड, अमेरिका आदि परदेशी अभ्यासकास शिवाजी महाराजांचे जीवित कार्य समजण्यास खात्रीने होईल.”^४

शिवाजी महाराजांची स्मृती महाराष्ट्राबाहेर कायम ठेवण्याचा प्रयत्न :

शिवछत्रपतींनी स्वराज्याचा संकल्प सोडल्यावर कर्नाटकातील अनेक स्थळे आपल्या ताब्यात आणली. गुजरातेतील सुरत लुटले, आग्यास भेट दिली, आंध्र प्रदेशातील भागानगरात प्रवेश केला. तेथे एक महिना कुतूबशहाचा पाहुणचार घेतला. नंतर कृष्णेपलीकडील श्री शैलेश मल्लिकार्जुनाचे दर्शन घेतले. तिरूपती येथील बालाजीचे दर्शन घेतले आणि तामीळनाडू राज्यातील अजिंक्य जिंजी किल्ल्यावर ताबा मिळवून तेथे मराठी अंमल सुरू केले.

अशा प्रकारे महाराष्ट्राबाहेरील अनेक प्रदेशात शिवाजी महाराजांचा संचार झाला. या प्रदेशात महाराजांची स्मृती तेवत ठेवण्यासाठी कोणत्या गोष्टी करणे आवश्यक आहे, त्यासंबंधीचा अहवाल देण्यासाठी शासनाने इ. स. १९७४ मध्ये एक समिती नेमली. या समितीचे डॉ. पी. टी. बोराळे, प्रा. ग. ह. खरे यांच्याबरोबर डॉ. वि. गो. खोबरेकर हे

सदस्य होते. या अहवालातील महत्वाची माहिती डॉ.खोबरेकरांनी दिली आहे. त्यानुसार, शिवाजी महाराजांनी कोलार, बाळापूर, कोपल, लक्ष्मेश्वर व बकवडी या ठिकाणी आपली ठाणी बसविल्याचे सभासद सांगतो. ही सर्व स्थळे सांप्रत कर्नाटक राज्यात आहेत. ही स्थळे महाराजांच्या ताब्यात आल्यावर त्या जागी महाराजांनी आपल्या तर्फेचे देसाई नेमलेले असावेत. या स्थळांना भेटी देऊन त्यांच्या सध्याच्या वंशजास भेटून त्यांच्याकडील कागदपत्रे अभ्यासण्याचा प्रयत्न व्हावयास हवा.

शिवाजी महाराजांनी आग्न्यास मुक्काम केला ती मुलूकचंद सराई. तिथून महाराज फिरोजाखोंजा बागेवरून आग्रा किल्ल्यास गेले ती बाग, नूरजंग, घुसलखाना, राजअंदाजखानची हवेली (येथे महाराजांना नजरकैदेत ठेवले), रामसिंगाचा तळ असलेली जागा शोधून काढून त्या-त्या ठिकाणी वर्णन फलक आग्रा नगरपालिकेकडून बसवून घेणे उचित होय.

वरील स्थळांचा शोध आग्न्याचे जुने जाणकार, रहिवासी, बोर्ड ऑफ रेव्हेंयूचे कागदपत्र, तसेच गावगन्ना रेकॉर्ड्स यांच्या सहाय्याने लावता येईल. त्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाकडून व जिज्ञासूंकडून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

भागानगर (गोवळकोंडा), श्रीशैल्य, तिरूपती, जिंजी, वेलोर या ठिकाणी शिवस्मृती जागृत राहण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने अनेक गोष्टी करावयास हव्यात. हैद्राबाद, भागानगरास शिवप्रेमी मराठी समाज बहुसंख्येने आहे. त्यांच्या सहाय्याने त्या शहरी चिरंतर स्मारक होणे आवश्यक आहे. श्रीशैल्य येथे महाराजांनी बांधलेला वाडा ताब्यात घेऊन तेथे एक धर्मशाळा बांधण्यात यावी व महाराष्ट्रात यात्रेस जाणाऱ्यांची, राहण्या-जेवणाची व्यवस्था करण्यात यावी. यात्रेकरूंची अशी व्यवस्था केल्यानंतर महाराष्ट्रात शासनाने एक पर्यटन केंद्र उघडून महाराष्ट्राच्या आस्मितेचे एक प्रचार केंद्र त्या ठिकाणी स्थापन व्हावे. अशीच व्यवस्था तिरूपतीसही करण्यात यावी. जिंजी येथे सुमारे २० वर्षे मराठी अंमल होता, हे तेथील आजच्या रहिवाशांच्या स्मृतीत नाही. मराठी

अंमलाची स्मृती जागृत ठेवण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने जागृत राहिले पाहिजे. जिंजीचा किल्ला आज संरक्षित स्मारक म्हणून केंद्र सरकारच्या ताब्यात आहे. त्यामध्ये एक 'कल्याण महाल' नावाची इमारत आहे. त्या इमारतीत महाराजांच्या नावे एक वस्तुसंग्रहालय स्थापावे. किल्ल्यास लागूनच महाराष्ट्र शासनाचे पर्यटनकेंद्र व अतिथीगृह असावे. बाजारपेठेतून किल्ल्याकडे जाणाऱ्या रस्त्यास शिवाजी रोड असे नाव देण्याची सूचना तामिळनाडू शासनाकडे करण्यात यावी.^५

या अहवालावरून डॉ. खोबरेकर यांनी शिवाजी महाराजांची स्मृती महाराष्ट्राबाहेर तेवत राहण्यासाठी केलेला प्रयत्न स्पष्ट होतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कार्य केवळ महाराष्ट्रापुरतेच मर्यादित नसून त्यांच्या कार्याचे पडसाद त्या काळातही संबंध भारतभर उमटले होते. डॉ. खोबरेकर यांनी शिवाजी महाराजांच्या या महाराष्ट्राबाहेरील कार्याची स्मृती तेवत ठेवण्याचा केलेला प्रयत्न कौतुकास्पद आहेच, शिवाय मार्गदर्शकही आहे.

मराठेकालीन महाराष्ट्राचा सर्वांगीण इतिहास :

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने इ. स. १९६३ मध्ये महाराष्ट्राचा इतिहास नव्याने उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक संदर्भासह पाच भागात संपादित करून घेण्याचे ठरविले होते. या योजनेनुसार 'महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड - भाग एक, शिवकालाचा इतिहास (इ. स. १६३० ते १७०७)' आणि 'महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग दोन (१७०७ ते १८१८)' याचे लिखाण मंडळाने डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांचेकडे सोपविले होते. यानुसार डॉ. खोबरेकर यांनी मराठेशाहीचा समग्र इतिहास लिहिला आहे.

डॉ. खोबरेकर यांनी मराठ्यांच्या कालखंडातील राज्यव्यवस्था, सामाजिक व्यवस्था व आर्थिक व्यवस्था कशी होती याची माहिती उपलब्ध करून दिली असल्याने मराठ्यांचा हा इतिहास सर्वांगाने पूर्ण झालेला आहे. त्यांना मोडी लिपीचे सखोल ज्ञान होते. त्यामुळे अस्सल कागदपत्रांचा अभ्यास करणे शक्य झाले. इतिहास संशोधनासाठी

त्यांना प्रवासही करावा लागला. अखंडपणे केलेले इतिहास संशोधन व मराठ्यांच्या इतिहासाचे महत्त्व प्रतिपादित करण्यासाठी त्यांनी केलेल्या भ्रमंतीमुळे 'मराठ्यांचे इतिहासकार' म्हणून त्यांची ख्याती झाली. महाराष्ट्र शासनानेही त्यांच्या या महत्त्वपूर्ण कार्याची दखल घेतली आणि 'महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड भाग - दुसरा' या डॉ. खोबरेकर यांच्या ग्रंथास महाराष्ट्र शासनाकडून उत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून पारितोषिक मिळाले. (१९९०-१९९१)^६

डॉ. खोबरेकर यांचे इतिहास संशोधन इतिहासलेखन शास्त्राला अनुसरूनच होते. वाचन, मनन, चिंतन, जिज्ञासा, चिकित्सा या संशोधनाला आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी त्यांच्या अंगी असल्यामुळे त्यांचे इतिहास संशोधन शास्त्रशुद्ध व सूत्रबद्ध ठरले आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने तपासत असताना मोडी कागदपत्रे, फारसी भाषेतील ग्रंथ, त्यांचे अनुवाद इ. त्यांच्या पाहण्यात आले. ग्रंथांचे चुकीचे वाचन, भाषेचे अपुरे ज्ञान यामुळे निर्माण झालेल्या गैरसमजांवर आपल्या लेखन संशोधनातून प्रकाश टाकण्याचे महत्त्वाचे कार्य त्यांनी केले आहे. मराठेकालीन मोडी कागदपत्रांचे अर्थ ते लावू शकले, त्यामुळे खरा इतिहास समजू शकला. त्यांनी इतिहासातील गैरसमजुती संशोधनाच्या आधारे दूर करण्याचा प्रयत्न केला. संशोधनाच्या निमित्ताने इतिहासाचे ग्रंथ व इतर विविध प्रकारची ऐतिहासिक साधने त्यांनी वापरली.

इतर इतिहास संशोधकांचा चिकित्सक आढावा :

मराठ्यांच्या इतिहासाचे संशोधन करीत असताना मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी संशोधन व लिखाण केलेल्या इतर संशोधकांचा चिकित्सात्मक आढावा डॉ. खोबरेकरांनी घेतलेला आहे. हे करीत असताना आपल्या अगोदरच्या व स्वतःच्या समकालीन इतिहासकारांच्या संशोधनातील महत्त्वाच्या चुका निदर्शनास आणून देणे व त्यांच्या मतांचे खंडन करून स्वतःचे निष्कर्ष मांडण्याचे महत्त्वाचे कार्य त्यांनी केले आहे. इतिहासातील

सत्य उलगडून दाखवित असताना ते अत्यंत परखड व तसेच प्रसंगी नम्रही राहिलेले आहेत.

शिवाजी रायगडला पोचल्याच्या तारखेबाबत :

१७ ऑगस्ट १६६६ ला आग्रा येथून बादशहाच्या कैदेतून पलायन केल्यानंतर मथुरा, नरवर, बुंदीलखंड, सिंदखेड इ. ठिकाणांहून महाराजांनी श्रीगोंद्यावरून पुण्यास राजगडावर दि. १२ सप्टेंबर १६६६ रोजी बैराग्याच्या वेषात येऊन मातोश्रींचे पाय धरले असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात. तर रियासतकार सरदेसाई यांच्या मते, महाराज तारीख २० नोव्हेंबर १६६६ रोजी बैराग्याच्या वेषात येऊन त्यांनी मातोश्रींचे पाय धरले. सरदेसाईंचे हे मत चुकीचे असल्याचे सांगताना डॉ. खोबरेकर म्हणतात, “जेथे शकावलीत शिवाजीराजे राजगडला पोहोचल्याची तारीख २९ नोव्हेंबर दिली आहे. तीच रियासतकारांनी ग्राह्य मानली. ते बरोबर नाही. मथुरा, नरवर, सागर, हिरापूर, सिंदखंड-श्रीगोंदा या मार्गाने महाराज २५ ते २६ दिवसात राजगडला पोहोचले.”^७

राजाराम महाराजांच्या लग्नास संभाजीराजांच्या अनुपस्थितीचे कारण :

बऱ्हाणपूरचे मोहल्ले लुटण्याच्या कामी संभाजीराजे व्यग्र असता शिवाजी महाराजांनी राजारामाचे लग्न प्रतापराव गुजरच्या मुलीशी दि. १५ मार्च १६८० रोजी उरकून घेतले. या लग्न समारंभास संभाजी महाराज रायगडावर नव्हते. तसेच ते पन्हाळगडावरही नव्हते. बऱ्हाणपुरावरील स्वारीत होते. असे असता माहितीच्या अभावी संभाजी चरित्र लेखक कमल गोखले, सदाशिव शिवदे व रियासतकार सरदेसाई म्हणतात की, संभाजीराजे राजारामाच्या लग्नाच्या वेळी पन्हाळ्यावर होते आणि त्यांना लग्नाचे आमंत्रण पाठविले नाही. संभाजीराजेना बऱ्हाणपुराहून राजारामाच्या लग्नास मुहूर्त दिवशी येणे शक्य झाले नाही ही वस्तुस्थिती होती. साधन माहितीअभावी संभाजी राजास ते पन्हाळगडी असतानाही राजारामाचे लग्नाचे निमंत्रण पाठविण्यात आले नाही असे कमल गोखले,

सदाशिव शिवदे व रियासतकार सरदेसाई यांनी म्हटले आहे ते बरोबर नाही. संभाजी चरित्रकार वा. सी. बेंद्रे यांनी इंग्रज वखारवाल्यांच्या पत्रांच्या आधाराने संभाजीराजे राजारामाच्या लग्नाच्या वेळी शिवाजी महाराजांच्या आदेशावरून बऱ्हाणपुरवरील स्वारीत गुंतले होते. बऱ्हाणपुरची स्वारी आटोपून संभाजीराजे मार्च १६८० च्या अखेरीस पन्हाळगडावर परतले असावेत असे प्रतिपादले आहे. असे डॉ. खोबरेकर सांगतात.^६

कर्ण राजाराम महाराजांनंतर गादीवर आले नाहीत :

कर्ण राजाराम महाराजांच्यानंतर गादीवर आले नाहीत हे स्पष्ट करताना डॉ. खोबरेकर सांगतात, “राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा दासीपुत्र कर्ण हा गादीवर बसल्याचे मोगल इतिहासकार सांगतात; पण तो तीन आठवड्यातच वारला. (पगडी, हिंदवी स्वराज्य आणि मोगल. पृ. २०७). वास्तविक ताराबाई राणीने आपल्या मुलाचा, शिवाजी राजांचा मंचकारोहण समारंभ श्रावण शु. ५ या शुभमुहूर्तावर करविला. तेव्हा राजाराम महाराज २ मार्च रोजी निवर्तले असता त्यानंतर कर्णाला गादीवर बसविण्यात आले व तो तीन आठवड्यात वारला. त्यानंतर शिवाजी राजांचे मंचकारोहण व्हावयास हवे; पण तसे न घडता राजाराम महाराज २ मार्च रोजी इहलोक सोडून जातात व जेथे शकावलीप्रमाणे १० मार्चला म्हणजे ८ दिवसांनीच शिवाजी महाराजांना मंचकारोहण होते. याचा अर्थ कर्ण राजाराम महाराजांच्यानंतर गादीवर आलेच नाहीत असा होतो.”^९

डॉ. सिन्हा यांच्या मताचे खंडन :

राज्याचा खर्च चालविण्याकरिता शाहू महाराजांनी नवी पद्धत अमलात आणली होती. चौथाई व सरदेशमुखी हे कर मराठे सरदार परप्रांतातून वसूल करित. त्यापैकी सरदेशमुखीचा पैसा राजाने भोगावयाचा असे ठरले. शिवाय चौथाईच्या रूपाने वसूल केलेल्या रकमेपैकी २५% भाग (बाबती) सरंजामदाराने राजाला द्यावयाचा. या चौथाईपैकी ९% भाग (नाडगौडकी) राजा आपल्या इच्छेनुसार कोणाही सरदारास देऊ

शके. बाकी राहिलेला ६६% वसूल सरंजामदारांच्या मालकीचा असे. डॉ. सिन्हा यांच्या म्हणण्याप्रमाणे बाळाजी बाजीरावाने ही व्यवस्था निर्माण केली. तिचा परिणाम राजा हा आपल्या सरदारांचा आश्रित झाला. परंतु डॉ. खोबरेकर यांच्या मते, “डॉ. सिन्हा यांचे हे मत एवढेसे खरे नाही. मुळात ही व्यवस्था बाळाजीने केलेली नसून शाहू महाराजांनी केली आणि शाहू महाराज आपल्या मताप्रमाणे या सरदारांचे सरंजाम काढून घेऊन ते त्यांना योग्य वाटेल त्या सरदारास देत असत. हे पेशवे दप्तरातील कागदपत्रावरून दिसते.”^{१०}

नानासाहेब पेशवे व संभाजी महाराज यांच्यात झालेल्या गुप्तकराविषयीचे मत :

‘करवीर रियासत (सन १७१० ते १८८३)’ या ग्रंथात लेखक स. म. गर्गे यांनी, “सन १७४० च्या सुमारास नानासाहेब पेशवे व संभाजी महाराज यांचा दोन्ही राज्ये (सातारा व कोल्हापूर) एक करण्यासंबंधीचा गुप्त करार झाला” असे रियासतकार सरदेसाई जे म्हणतात, तेच उधृत केले आहे; पण असा करार झालाच होता का? याबद्दल जबरदस्त शंका आहे. कारण करार झाल्यासंबंधीच्या अस्सल कागदाचा कुठेच उल्लेख नाही व जो कागद निर्देशिला जातो तो नक्कल आहे असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.^{११}

अशा प्रकारे डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांनी मराठ्यांच्या इतिहासातील सत्य उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचबरोबर डॉ. खोबरेकर योग्य वाटेल त्या ठिकाणी इतर इतिहासकारांशी सहमत झाले आहेत. त्यांच्या मते, “रियासतकार सरदेसाई यांनी राजाराम महाराजांस स्थिरबुद्धी म्हटले आहे ते यथार्थच आहे. राजाराम महाराजांना त्यांच्या मातोश्रीने संभाजी महाराजास बाजूला सारून मराठी राज्याचे धनी केले. संभाजी महाराजांनी स्वतः सिंहासनाधिष्ठित होऊन राजाराम महाराजांस नऊ वर्षे नजरकैदेत ठेवले. या मुदतीत स्थिर मन राखून महाराजांनी एकही दूषणास्पद शब्द संभाजी महाराजांच्या बाबतीत उच्चारला नाही. मातोश्रीस झालेल्या यातनांचे दुःख त्यांनी गिळले. भावजय,

पुतण्या यावर अतीव प्रेम केले. हे राज्य शाहू महाराजांचे. त्यांची मोगलांच्या कैदेतून सुटका झाली म्हणजे तेच राज्याचे धनी होतील असा सुज्ञ विचार त्यांनी संभाजी महाराजांचा वध झाल्यावर बोलून दाखविला.”^{१२}

नाना फडणीस यांची राजनीती सांगतानाही डॉ. खोबरेकर सरदेसाई यांच्या मताशी सहमत झाले आहेत. महादजीबाबांनी उत्तरेत मराठ्यांचे बस्तान बसविण्यासाठी नाना फडणीसांकडे पैसा व सैन्य यांची मदत मागितली. दिल्लीची बादशाही महादजींनी आपल्या ताब्यात ठेवली होती. उत्तरेत मराठ्यांचा दरारा बसविला होता. महादजींना मदत न केल्याने गेल्या ५०-६० वर्षातील मराठेशाहीचा सगळा उद्योगच निष्फळ होणार होता. त्या बाजूने होणारी प्राप्ती बंद होणार होती. मराठ्यांचा सगळाच दरारा संपणार होता. हे सगळे नाना फडणीसांना समजत होते. म्हणूनच त्यांनी महादजीस मदत देण्याची योजना आखली. वास्तविक ही वेळ अशी होती की, जेव्हा खुद्द पेशव्यांनी व नाना फडणीस या दोघांनी उत्तरेकडे जावयास हवे होते; पण फडणीसांनी तुकोजी होळकर व मस्तानीचा नातू अलिबहादूर यांना महादजीच्या मदतीस पाठविले. नानाने आपल्या तर्फेच्या तुकोजी होळकर, अलिबहादूर आदि सर्व सरदारास महादजीशी विरोधाने वागावयास मुद्दाम शिकविले होते. तशा प्रकारची पत्रे अलिबहादूर व तुकोजींना लिहिलेली आढळतात. यावरून नानांच्या राजनीतीचा बोध होतो. महादजीबाबा जर सर्व कारभाराची मुखत्यारी सांभाळणार तर सर्वांनी त्यांचे हुकुम बिनतक्रार पाळावयास हवे होते. नानांनी महादजीस पांढिबा द्यावयास हवा होता, पण नानांनी महादजी आपणास डोईजड होऊ नये म्हणून त्यास पूर्ण पांढिबा देण्याऐवजी आतून त्यांचे पाय ओढण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न चालविला होता. हे पाहून उद्वेग वाटतो असे सरदेसाई म्हणतात तेच खरे. असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.^{१३}

अशाप्रकारे डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांनी मराठ्यांचे संशोधन करणाऱ्या इतर संशोधकांचा चिकित्सक आढावा घेतला. डॉ. खोबरेकरांची भाषाशैली चित्तवेधक व

मनोहारी आहे. इतिहासलेखनात ऐतिहासिक भाषेचा काही ठिकाणी अवलंब केला आहे. रूक्ष विषयसुद्धा मनोरम भाषेत व सुबोध आणि सरळ रितीने त्यांनी मांडले आहेत.

डॉ. खोबरेकर यांचे मराठा कालखंडाविषयीचे संशोधन :

मराठा काल हा महाराष्ट्राचाच नव्हे तर भारताच्या इतिहासातील अत्यंत उज्वल, दिव्य असा काल आहे. डॉ. खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधनाच्या प्रक्रियेतून मराठ्यांच्या इतिहासातील सर्व घटनांना स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला. मराठ्यांच्या इतिहासाचे संशोधन व लेखन करताना, मराठ्यांच्या इतिहासातील जी काही वादस्थळे त्यांना दिसली ती त्यांनी आपल्या संशोधनाच्या माध्यमातून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. वेगवेगळ्या भाषांतील साधन साहित्याचा आधार घेऊन व प्रसंगी तर्काची जोड देऊन त्यांनी मराठा कालखंडाचे संशोधन केले. अनेक इतिहासकारांमध्ये, मराठ्यांच्या इतिहासातील काही महत्त्वाच्या बाबींबद्दल शंका व गैरसमज झालेले दिसून येतात. डॉ. खोबरेकरांनी उपलब्ध साधन साहित्याचे वाचन आणि त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याच्या प्रक्रियेतून या शंका व गैरसमजुती नाहीशा करण्याचा प्रयत्न केला.

शिवजन्मतिथीचा वाद :

शिवजन्मतिथीचा वाद तसा फार जुना आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासकांमध्ये शिवजन्मतिथीबाबत अद्यापही एकमत होऊ शकलेले नाही. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील व नंतरच्या बखरकारांनी शिवाजी महाराजांची जन्मतिथी ऐकीव पुराव्यावरून शके १५४९ वैशाख (१६२७) ही दिली. ग्रँट डफच्या 'हिस्ट्री ऑफ द मराठाज' मध्येही शिवजन्म तारीख १६२७ ही दिलेली आहे. लोकमान्य टिळक व इतिहासकार्य राजवाडे यांनी ज्योतिष गणिताच्या साहाय्याने विचार करून इ. स. १६२७ वैशाख ही शिवजन्मतिथी कायम ठेवली. तर डॉ. बाळकृष्ण, चि. वि. वैद्य, शेजवलकर, वा.कृ. भावे, प्रा.ग.ह. खरे, म.म. पोतदार, वा.सी. बेंद्रे आदि इतिहासकारांनी फाल्गुन

वद्य तृतीया, शके १५५१ म्हणजे दिनांक १९ फेब्रुवारी १६३० ही शिवजन्मतिथी योग्य मानली आहे. याबाबत अधिक माहिती देताना डॉ.खोबरेकर म्हणतात, “शिवाजीराजे फाल्गुन वद्य तृतीया शुक्रवार, शके १५५१ म्हणजे दिनांक १९ फेब्रुवारी १६३० रोजी जन्मले असे जेधे शकावली सांगते. पूर्वीच्या रूढ वैशाख शुद्ध द्वितीया शके १५४९ (इ. स.१६२७) या तिथीशी ती विसंगत असल्यामुळे शिवजन्मतिथीचा वाद उत्पन्न झाला. दिनांक १९ फेब्रुवारी १६३० ही तारीख कवींद्र परमानंदकृत शिवभारतात दिलेली आढळते. परमानंदांचे शिवाजी महाराजांच्या दरबारी इ. स. १६६३ पासून वास्तव्य होते. या दोन अस्सल पुराव्यांच्या जोडीस शिवजन्माची माहिती देणाऱ्या आणखी चार-पाच शकावल्या महाराष्ट्रात सापडल्या. त्यातही ‘शके १५५१ शुक्ल नामसंवत्सरे फाल्गुन वद्य तृतीया शुक्रवार या दिवशी शिवाजी राजे उपजले’, असे विधान केले आहे. तंजावर येथील बृहदीश्वराच्या मंदिरावरील शिलालेखात शके १५५१ मध्ये शिवजन्म झाला असे स्पष्ट म्हटले आहे. याच्या जोडीस राजस्थानातील बिकानेर व उदयपूर येथे मिळालेल्या महाराजांच्या जन्मकुंडल्या अस्सल व अव्वल साधन म्हणून इतिहासकारांनी विचारात घेतलेल्या आहेत. या कुंडल्यात दिलेली शिवजन्मतिथी शिवभारत व जेधे शकावली यात दिलेल्या तिथीशी जुळते. असे फाल्गुनवादी पक्षाचे म्हणणे आहे. शिवाजी महाराजांचा जन्म १६२७ साली झाला म्हणून सांगणारा तत्कालीन पुरावा एकही नाही. उलट फाल्गुन वद्य तृतीया या शिवजन्मतिथीस समकालीन अस्सल पुरावे आहेत.” यावरून डॉ. खोबरेकरांनी १९ फेब्रुवारी १६३० ही शिवजन्मतिथी योग्य असल्याचे स्पष्ट केले आहे.^{१४}

शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण :

नेताजीने नाईलाजाने मुसलमान धर्म स्वीकारला होता. नेताजी हा पक्का मुसलमान झाला आहे. हिंदू त्याला कधीही परत घेणार नाहीत, असे बादशहाला वाटले होते; परंतु इ. स. १६७६ मध्ये महाराजांनी त्याचे शुद्धीकरण करून त्यास परत हिंदू धर्मात घेतले.

याबाबत डॉ. खोबरेकर म्हणतात, “महत्वाच्या देशकार्यापुढे धर्माच्या तांत्रिक बंधनाचा महाराजांना बाऊ वाटत नसे, हे यावरून सिद्ध होते.”^{१५}

संभाजीची प्रतिमा प्रकाशात आणण्याचा प्रयत्न:

मराठी बखरी आणि फारसी कागदपत्रांतून संभाजी राजांच्या व्यक्तीमत्त्वावर दोषारोप करणारी माहिती आढळून येते. डॉ.खोबरेकरांनी आपल्या लिखाणातून संभाजीराजांच्या चरित्राचे विश्लेषण व विवेचन करून त्यांचे वास्तव चरित्र लोकांपुढे मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. इंग्रजांना आपल्या राज्यातील कोणत्याही माणसास गुलाम किंवा ख्रिश्चन करण्यासाठी विकत घेता येणार नाही, याची खबरदारी संभाजी महाराजांनी घेतली होती. शिवाजीराजांच्या वेळी विकत घेतलेल्या माणसांमागे कडक जकात द्यावी लागत असे; परंतु संभाजीराजे यांनी गुलामांच्या व्यापाराला संपूर्णच बंदी घातली होती. ही लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.^{१६}

अशाप्रकारे संभाजीच्या कामगिरीला न्याय मिळाला पाहिजे हा दृष्टीकोन डॉ. खोबरेकरांनी बाळगला आहे.

संताजीने स्वराज्यावर केलेले उपकार :

धनाजीच्या सांगण्यावरून राजाराम महाराजांनी संताजीच्या पारिपत्याचा विचार केला होता. त्यांची संताजीबरोबर लढाई झाली. या लढाईत राजाराम महाराजांचा पराभव झाला व ते संताजीचे कैदी बनले. संताजीने राजाराम महाराजांना कैद केल्यानंतर त्यांना आपल्या ताब्यात द्यावे म्हणून झुल्फिकारखाने बादशहाच्या वतीने संताजीस मोठे इनाम देवू केले. तसेच बादशहाने संताजीस बारा हजारी उमराव करतो म्हणून आश्वासन दिले; पण ही दोन्ही प्रलोभने संताजीने धिक्कारली. डॉ. खोबरेकरांच्या मते, “स्वराज्यावर संताजीने केलेला हा महान उपकार मानावा लागेल. कारण यावेळी राजाराम महाराज

मोगलांच्या ताब्यात गेले असते तर मराठ्यांचा स्वातंत्र्याचा लढाच संपुष्टात आला असता.”^{१७}

मुलूखगिरी व स्वारी यामधील फरक :

काही लोक मुलूखगिरी म्हणजे स्वारी समजतात; परंतु मुलूखगिरी व स्वारी यामध्ये फरक आहे हे डॉ. खोबरेकरांनी स्पष्ट केले आहे. याविषयी माहिती देताना डॉ. खोबरेकर म्हणतात, “मुलूखगिरी म्हणजे सैन्यबळाच्या सहाय्याने ठरलेली खंडणी गोळा करणे. मराठे मुलूखगिरीवर जात म्हणजे स्वारीवर जात असे म्हणणे तेवढेसे बरोबर नाही. स्वाऱ्या परमुलूखात, शत्रूच्या मुलूखावर करावयाच्या असा संकेत आहे. महमूद घोरीने हिंदुस्थानवर स्वाऱ्या केल्या. महमूद घोरीला हिंदुस्थान परका होता. तेथे त्यास आपला अंमल बसवावयाचा होता. अंमल बसवून हिंदुस्थानातील प्रदेश आपल्या स्वामित्वाखाली आणावयाचा होता. म्हणून त्याने हिंदुस्थानवर स्वाऱ्या केल्या. त्या खऱ्या अर्थाने स्वाऱ्या होत. त्यांना कोणी मुलूखगिरी म्हणणार नाही. मुलूखगिरी करून वसूल करण्याची पद्धत मराठ्यांनी पाडली असे म्हणता येणार नाही. मुलूखगिरीची पद्धत ही मोगलकालीनही होती. मराठ्यांनी गुजरातेत आपला जम बसविण्यापूर्वी जुनागडचा नबाब मुलूखगिरी करून म्हणजे फौजेच्या सहाय्याने काठेवाडच्या राजेराजवाड्यांकडून वसूल गोळा करित होते. यावरून फौजेच्या सहाय्याने वसूली करणे म्हणजे स्वारी करणे नव्हे.”^{१८}

वारणेच्या तहाचे महत्त्व :

शाहू राजांचे कारकीर्दीपासून मराठे उत्तरेत गेले याचे उत्तर वारणेच्या तहात सापडते. असे डॉ. वि. गो. खोबरेकर म्हणतात. कारण शाहू राजे व संभाजीराजे यांच्यामध्ये झालेल्या या तहात वारणेच्या अलीकडील मुलूख शाहू राजांनी आपल्याकडे ठेवावा आणि पलीकडील संभाजी राजास द्यावा असे ठरले. यामुळे दक्षिणेकडील शाहू

राजांच्या हालचालीस पायबंद पडला. सहाजिकच यामुळे राजांचे पेशवे व सरदार यांनी उत्तराभिमुख होऊन राज्य उत्तरेत वाढवले.^{१९}

पाणीपतच्या पराभवाचे महत्त्व :

पाणीपतच्या पराभवाचे महत्त्व सांगताना डॉ. खोबरेकर म्हणतात, पाणीपतच्या पराभवामुळे मराठ्यांची उत्तरेतील सत्ता खलास झाली आणि त्यापासून मराठा साम्राज्य सत्तेस उतरती कळा लागली असे नेहमी बोलले जाते; परंतु हे खरे नाही. अभावित माणसे व पैसा यांचा चुराडा पाणीपती झाला हे खरे; पण मराठी सत्ता मेली नाही. यापुढे नाना फडणीस व महादजी शिंदे यासारखे दोन मुत्सद्दी महाराष्ट्राने हिंदुस्थानचे राजकारण खेळण्यास दिले. त्यांनी आपल्या अक्कलहुशारीने आणि शौर्याने पुढील ४० वर्षे मराठी साम्राज्यसत्ता हिंदुस्थानात वाढविली, दृढ केली.^{२०}

प्रांतिक इतिहास :

१७ व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याची व्याप्ती १८ व्या शतकात चोहोबाजूने पेशवे व इतर सरदारांनी विस्तृत केली. उत्तरेकडे शिंदे-होळकर तर पूर्वेकडे रघूजी भोसले आणि कर्नाटकात पटवर्धन व घोरपडे सरदारांनी मराठी सत्तेचा अंमल बसवला. मराठी सत्ता भारतात एक प्रभावी राजसत्ता म्हणून काही काळ राज्य करीत होती. डॉ. खोबरेकरांच्या मते, “मराठ्यांची उत्तरेतील राजवट, मराठे रजपूत संबंध, मराठ्यांचा माळव्यातील इतिहास अशा मराठ्यांच्या राजकीय उलाढाली व ऐतिहासिक संबंध सांगणारे प्रत्येक प्रांताचे इतिहास लिहिले पाहिजेत.”^{२१} त्यांनी स्वतः मराठ्यांच्या गुजरातेतील कर्तृत्वाचा व राजकीय घडामोडीचा इतिहास लिहिला असून तो ‘गुजरातेतील मराठी राजवट’ या नावाने प्रसिद्ध आहे. यामध्ये गायकवाडांच्या गुजरात काठेवाडावरील सार्वभौमत्वाचे विस्तृत वर्णन त्यांनी केले आहे.^{२२}

चौथाईच्या लोभाने मराठी सत्ता गुजरातमध्ये फैलावली :

आपले संरक्षण कोळी लोकांपासून करावे म्हणून रामनगरच्या चोथिया राजास दमण प्रांतातील काही गावकरी लोक चौथ देत असत ती आपणास मिळावी अशी मागणी शिवरायाने केली. त्याबद्दल अनेक वर्षे वाटाघाटी चालल्या; पण अखेरीस दहा वर्षांनी गोवा सरकारने शिवाजी राजांची चौथाईची मागणी मान्य केली. पुढे ही चौथाई मराठ्यांनी संपूर्ण हिंदुस्थानवर लागू केली. चोथिया राजाच्या नावावरून पुढे या करास चौथाई नाव पडले, असे डॉ. सेन म्हणतात. याच चौथाईच्या लोभाने मराठी सत्ता गुजरातमध्ये पुढे फैलावली असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.^{२३}

दिल्ली दरबारला गुजरात प्रांत मराठ्यांच्या स्वामित्वापासून अलिप्त ठेवण्याची इच्छा :

सन १७१९ पासून गुजरातकडील मराठ्यांच्या कामगिरीस आगळेच तेज आले. त्या वर्षी मराठे दिल्लीला गेले. सय्यद बंधूंशी सख्य राखून त्यास सहाय्य केले आणि सरदेशमुखीच्या सनदा आणल्या. स्वराज्य सनदेने शिवरायाने सार्वभौमत्वाखाली आणलेला महाराष्ट्रातील मुलूख मिळाला. चौथ व सरदेशमुखीच्या सनदांनी दख्खनच्या सहा सुभ्यातील वसुलाचा हक्क मराठ्यांना प्राप्त झाला. शाहूराजाने चौथाई व सरदेशमुखीची मागणी करताना गुजरात प्रांत आपल्या मागणीत निर्देशिला होता; पण सनद मंजूर करताना गुजरात वगळून सहा सुभ्यांच्या चौथाई व सरदेशमुखीचा दिल्ली दरबाराने उल्लेख केला. यावरून कदाचित दिल्ली दरबारला गुजरात प्रांत मराठ्यांच्या स्वामित्वापासून अलिप्त ठेवण्याची इच्छा होती असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.^{२४}

अशाप्रकारे मराठ्यांच्या गुजरातेतील कर्तृत्वाचा व राजकीय घडामोडींचा इतिहास लिहण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले आहे.

कोकणचा सर्वांगिण इतिहास लिहिण्याचा प्रकल्प :

डॉ.खोबरेकर यांना कोकण विषयी अपार प्रेम होते. ते ही स्वतः कोकणचे होते. कोकणला मोठा प्राचीन इतिहास आहे हे लक्षात घेऊन सन १९९५ मध्ये त्यांनी कोकणचा सर्वांगिण इतिहास दहा खंडात लिहिण्याचे ध्येय जाहीर केले. त्यावेळेपासून कोकणचा राजकीय इतिहास इ.स.पूर्व पासून ते १८२० पर्यंत हा ग्रंथ इ.स.१९९८ मध्ये मंडळातर्फे प्रसिद्ध झाला. त्यांचा दुसरा ग्रंथ 'मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन' हा प्रसिद्ध झाला. वरील दोन्ही भागातील कोकणची माहिती डॉ.खोबरेकर यांनी इंग्रजीत मांडली असून तो इंग्रजी ग्रंथ 'कोकण फ्रॉम द अर्लियस्ट टू १८१८ अेडी' या नावाने प्रसिद्ध केला.

परंतु सन २००६ मध्ये डॉ.खोबरेकर यांचे निधन झाले. त्यांच्या हयातीत कोकणचे दहा खंड प्रसिद्ध होऊ शकले नाहीत. प्रा.वि.भा.कशेळकर यांनी 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' या त्रैमासिकाच्या जूलै-सप्टेंबर च्या अंकात लिहिलेल्या लेखामधील माहितीनुसार यापुढील अप्रकाशित खंडांमध्ये कोकणच्या सर्वांगिण विकासाचा इतिहास असणार आहे. ज्यामध्ये कोकणील शेती, फलोद्यान, सहकार चळवळ, औद्योगिक उत्पादन, रस्ते, सिंचन, विद्युतीकरण, उच्च शिक्षण, तंत्रशिक्षण, आरोग्य सेवा, कोकण रेल्वे या विषयांची माहिती दिली जाईल. तसेच कोकणातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास एका खंडात मांडला जाणार आहे. एका स्वतंत्र खंडात ग्राम पूजास्थाने (देवलाये मशिदी चर्च इत्यादी) ची माहिती येणार आहे. याबरोबरच कोकणातील गुंफा, बंदरे व किल्ले यांचा इतिहास लिहिण्याचे कामही सुरू आहे.^{२५}

अशाप्रकारे डॉ.खोबरेकर यांनी कोकणचा सर्वांगिण इतिहास लिहिण्याच्या कार्यास स्वतःस वाहून घेतले होते. त्यांच्या प्रयत्नामुळेच व जिद्दीमुळेच एकट्या कोकणाचा सर्वंकष इतिहास दहा खंडात प्रसिद्ध करण्याची प्रेरणा इतिहास संशोधन मंडळास मिळाली आहे.

यापूर्वी कोकणचा समग्र इतिहास लिहिण्याची इच्छा प्रा. त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनी त्यांच्या 'कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत व्यक्ती केली असल्याचे दिसून येते; परंतु काही कारणाने ते शक्य झाले नाही.^{२६}

कोकणच्या इतिहासाचे लेखन व संशोधन :

कोकणचा भूभाग ठाणे जिल्ह्यातील दमण गंगेपासून सुरू होऊन पूर्वीच्या रत्नागिरी जिल्ह्यातील ओरोदे नजीकच्या गोव्यास असलेल्या तेरखोल खाडीपर्यंतचा. या कोकणात स्वातंत्रपूर्वीच्या ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. कोकणचा भूभाग, समुद्रपट्टी व कोकणास लागून असलेला अरबी समुद्र व त्यावरील घडमोर्डीचा इ. स. पूर्वपासून ते १८२० पर्यंतचा इतिहास डॉ. खोबरेकरांनी लिहिला असून तो कोकणचा राजकीय इतिहास (इ. स. पूर्व ते इ. स. १८२०)' या नावाने प्रसिद्ध आहे.^{२७}

सुरुवातीला कोकणचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास सांगितल्यावर शिवाजी महाराजांनी कोकण प्रदेश स्वराज्यात कसा आणला, कोकणात जलदुर्गावर राजधानी करण्यासाठी सिंधुदुर्ग किल्ला बांधला, रायगडावर राजधानी करून स्वतःस राज्याभिषेक करवून घेतला. महाराज कोकणचे राजे बनले, मोठे आरमार उभारून महाराज समुद्र सत्ताधीश बनले, शेवटी महाराजांनी कोकणातील रायगडावर प्राण सोडले. हा इतिहास देऊन आंग्र्यांच्या बलाढ्य आरमाराचे महत्त्व सांगितले आहे. कोकणचे भट पेशवे झाल्यावर त्यांनी कोकणातील सिद्धींचा पाडाव केला. पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील वसई, ठाणे, मुंबई जवळील वांद्रे, साष्टी आदी सर्व ठिकाणे मराठा छत्राखाली आणली. कान्होजी यांच्या प्रचंड आरमाराने समुद्र सत्ता आपल्या अंकीत ठेवली. दुर्दैवाने पेशव्यांनी समुद्र सत्तेचे महत्त्व जे शिवरायास समजले होते, तसे समजून घेतले नाही. ते इंग्रजांच्या कुटील राजनीतीस बळी पडले आणि आंग्र्यांच्या द्वेषपाई त्यांच्या बलाढ्य आरमाराचा नाश इंग्रजांचे सहाय्य घेऊन घडवून आणला. तेथून इंग्रजी सत्ता समुद्रावर प्रबळ झाली.

इ. स. १८०२ मध्ये कोकणातील वसई किल्ल्यावर दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याने इंग्रजांशी तैनाती फौज स्वीकारण्याचा तह केला आणि राजनीतीने कोकणातील सत्ताधीशांस इंग्रजांनी आपले मांडलिक बनविले. अशाप्रकारे इंग्रज कोकणचे स्वामी झाले. त्याचा साधार इतिहास या ग्रंथात दिला आहे.^{३८}

डॉ.खोबरेकर यांनी मराठेकालीन कोकणी माणसाच्या सर्वंकश जीवनाचे वर्णन आपल्या 'मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन' या ग्रंथात केले आहे. त्यामध्ये मराठेकालीन कोकणचा ग्रामसमाज व पंचायती, कोकणची स्थानिक शासन व्यवस्था, समाजव्यवस्था, कुटुंब, विवाह, स्त्रीयांचे सामाजिक स्थान, धार्मिक व सामाजिक चालीरिती, दैनंदिन जीवन व करमणूक, शेती, महसूल व्यवस्था आणि कोकणातील खोती पद्धत व धारकरी पद्धती, कृषीविषयक व्यापार व धंदे, कोकणातील अंतर्गत व्यापार, उद्योगधंदे व व्यापार याबाबतची माहिती दिली आहे.^{३९}

डॉ.खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधनाद्वारे कोकणची सेवा करण्याचे ठरविले. कोकणचा राजकीय इतिहास आणि मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन या दोन्ही ग्रंथातील कोकणची माहिती डॉ. खोबरेकर यांनी इंग्रजीत मांडली असून तो इंग्रजी ग्रंथ त्यांनी 'कोकण फ्रॉम द अर्लियस्ट टू १८१८ ऐडी' या नावाने प्रसिद्ध केला. हा त्यांचा सर्वसमावेशक ग्रंथ ठरला आहे.^{३०} यामध्ये कोकणच्या इतिहासाच्या न वापरलेल्या साधनांच्या सहाय्याने लेखकाने कोकणच्या राजकीय इतिहासाची, सामाजिक व आर्थिक घटकांसह एकत्रितपणे पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न केला आहे.^{३१}

प्राचीन राजकीय इतिहासाची सुरुवात डॉ. खोबरेकरांनी अशोकाच्या बुद्ध धर्माच्या प्रसारापासून केली आहे. सातवाहन, मौर्य, चालुक्य, शिलाहार इ. राजघराण्यांनीही कोकणवर राज्य केले. मोघल राजवटीत उत्तर कोकणवर निजामशाहीचे वर्चस्व होते. तर दक्षिणेत तळ कोकणपर्यंत आदिलशाही राज्य करीत होती. याच दरम्यान समुद्रमार्गे डच, पोर्तुगीज व इंग्रज यांनी भारतावर राज्य करण्यासाठी चाचपणीही करायला सुरुवात केली

होती. गोव्यामध्ये पोर्तुगीज आपली पाळेमुळे घट्ट रोवत कोकणच्या मार्गाने हातपाय पसरण्याचा अंदाज घेत असताना, महाराष्ट्र-गोव्याच्या सीमेवरील वेंगुर्ल्यात डचांनी तंबू ठोकला. पोर्तुगीज व डचांच्या तुलनेत दूरदृष्टी लाभलेल्या इंग्रजांनी येथील जनतेची नाडी अचूकपणे हेरत दिडशे वर्षे राज्य केले. त्यानंतर कल्याण ते वेंगुर्ले अशी झेप घेणाऱ्या शिवाजी महाराजांनी आरमाराची भक्कम उभारणी केली. तसेच जलदुर्गाची बांधणी करत संपूर्ण किनारपट्टीवर मराठा वर्चस्वाची मुहूर्तमेढ रोवली; परंतु महाराजांच्या पश्चात इंग्रजांनी डाव कसा साधला. याची माहिती पहिल्या भागात दिली आहे. तर दुसऱ्या भागात सामाजिक, आर्थिक अंतरंगामध्ये ग्रामीण समाज, धर्म, शेती, उद्योगधंदे अशा अंगांचा विचार करत कोकणच्या स्थित्यांतराचा वेध डॉ. खोबरेकर यांनी घेतला आहे.^{३२}

डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांनी ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या आधारे कोकणचे इतिहासलेखन करून अभ्यासकांना अस्सल माहिती उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

डॉ.मिराशी यांचे मत :

तेर किंवा तगर हे महाराष्ट्रातील प्राचीन अवशेषांकरीता प्रसिद्ध असलेले एक ऐतिहासिक स्थळ होय. तेर शिलाहारांच्या अधिपत्याखाली होते. कारण तेथे शिलाहारांची नाणी व मुद्रा सापडल्या आहेत.^{३३} आज हे ठिकाण महाराष्ट्रात असले तरी प्राचीन काळात ते कन्नड प्रदेशात होते, असे तेथील लोकांच्या बोलीभाषेवर जो कन्नडी भाषेचा पगडा दिसतो. त्यावरून लक्षात येते. यावरून शिलाहार हे मुळचे कन्नडी होते, असे अनुमान डॉ. म. म. मिराशी यांनी आपल्या संशोधन मुक्तावलीतील लेखात काढले आहेत. ते खरे असल्याचे सिद्ध होते असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.^{३४}

पुरी कोकण किंवा पुरी प्रभृती कोंका :

प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासात शिलाहार राजवटीचे महत्त्व फार आहे. त्यांची राजवट उत्तर-दक्षिण कोकणात व कोल्हापूर जवळच्या प्रदेशात दीर्घकाळ चालली. महाराष्ट्रात तीन शिलाहार घराणी उदयास आली. त्यापैकी एक घराणे उत्तर कोकणात ठाणे व कुलाबा या जिल्ह्यावर राज्य करीत होते. यांची राजधानी कुलाबा जिल्ह्यातील दंडाराजापुरी असावी. कारण ऐहोल शिलालेखात वर्णिल्याप्रमाणे ही राजापुरी तीन बाजूंनी वेष्टीत आहे. कोल्हापूर-सातारा या प्रदेशावर राज्य करणाऱ्या शिलाहाराची राजधानी बलीपतन म्हणजे सध्याचे खारेपाटण ही होती. तर दक्षिण कोकणच्या शिलाहारांची राजधानी पुरी होती. म्हणून त्यांच्या राज्याला 'पुरी कोकण' किंवा 'पुरी प्रभृती कोंका' असे नाव पडले होते. असे डॉ. खोबरेकर यांनी सांगितले आहे.^{३५}

कोकणचा राजा :

शिवाजी महाराजांनी आपल्या लढाऊ जहाजांच्या सहाय्याने पश्चिम समुद्रकिनारा आपल्या ताब्यात ठेवला. म्हणून महाराजांना 'सागरसम्राट' हे नाव मिळाले. महाराजांनी काही किनारी किल्ले दुरुस्त केले आणि नवीनही बांधले. त्यामुळे 'किल्ल्यांचा राजा' अशी त्यांची ख्याती झाली. त्यांची राजधानी कोकणात रायगडी, नाविक राजधानी कोकणातील सिंधुदुर्ग किल्ल्यावर, कोकण ताब्यात घेऊन कोकणास लागून असलेल्या समुद्रावर नौदलाच्या सहाय्याने त्यांनी स्वामित्व मिळविले. त्यामुळे महाराज वास्तवात कोकणाचे राजे होते, त्यांना 'कोकणचा राजा' असेही लोक संबोधू लागले होते. अशी माहिती डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांनी दिली आहे.^{३६}

समाजात एकात्मता निर्माण करणारी देवस्कीची प्रथा :

देवस्की म्हणजे अंगात येणे. डॉ. खोबरेकरांच्या मते, या पद्धतीचा सखोल अभ्यास कोकणातील धार्मिक इतिहासावर प्रकाश टाकतो. त्यातून त्यांना जाणवले की,

महार जातीचे लोक या प्रदेशातील सर्वात प्रथम रहिवाशी आहेत. देवस्की 'वसा' म्हणून घेणे त्यांच्यात प्रथा आहे. त्यानंतर आलेल्या लोकांनी ही प्रथा रिवाजाच्या स्वरूपात स्वीकारली. देवस्कीच्या वेळी ढोल व ताशे वाजवण्याचे काम महारांकडे असे. महारांच्या उपस्थितीशिवाय देवस्कीचे काम पूर्ण होत नसे. म्हणूनच महार गावात 'गावकर' या नावाने ओळखला जाई. 'थोरले गावकर' असेही महारांना म्हणत असत. महाराशिवाय गुरव, गावडा, सुतार व मडवळ यांचाही देवस्कीत समावेश असे.

अशाप्रकारे ही देवस्कीची प्रथा समाजात सहकार्य, आपुलकी व एकात्मता निर्माण करण्यास मदत करे. हाच या गावातील एकात्मतेचा पाया होता.^{३७}

कोकणातील खोती पद्धती :

कोकणात १६ व्या शतकापासून सन १९४९ मध्ये 'खोती' नष्ट होईपर्यंत खोती पद्धत अस्तित्वात होती. खोती या शब्दाचा अर्थ मोल्सवर्थच्या शब्दकोशांत, भाडेपट्टीने गाव घेणारा, जमिनीवर शेती करणारा, जमीन महसूल, पायंडे पद्धती, प्रथा पाडणारा कंत्राटदार किंवा मक्तेदार असा दिला आहे. वसूल गोळा करणे, पहाणी करून पिकांची आणेवारी ठरवणे, अन्य कारभारविषयक कामे करणे अशी त्यांची कार्ये होती. सर्वसाधारणपणे असा समज आहे की, खोत पद्धत ही कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यात चालू होती. चॅंपालीन, विंकेट, कलेक्टर जे. ए. डनलॉप, कलेक्टर रीड, लेफ्टनंट डोवेल आणि विंगेट यांच्यासारख्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी खोती पद्धतीचा उगम व स्वरूप यावर काम करून वरील समजाला पुष्टी दिली आहे; परंतु पुण्यातील पेशवे दप्तरात खोतीसंबंधी काही कागदपत्रे आढळून आल्याचे डॉ. खोबरेकर यांनी सांगितले आहे. (द. कोकण प्रांत अजमास रूमाल ६५० ते ६५५) ज्यावरून ठाण्याच्या कल्याण प्रांतातील व कुलाबा जिल्ह्यातही पेशवाईत खोत होत असल्याचे त्यांनी सिद्ध केले आहे.^{३८}

कोकणच्या इतिहासाची साधने :

डॉ. खोबरेकरांनी श. स. शिंदे यांच्या सहकार्याने कोल्हापूर दफ्तरातील कोकणच्या इतिहासाची साधने प्रकाशित केली असून हा ग्रंथ 'कोकणच्या इतिहासाची साधने (१६९२-१८२८)' या नावाने प्रसिद्ध आहे. यामध्ये प्रकाशित केलेली काही कागदपत्रे ही बावडा दफ्तरामधील आहेत. बावडा दफ्तर हे कोल्हापूर रेकॉर्ड ऑफिसचाच एक भाग बनले आहे. बावडा दफ्तरमधील जास्तीत जास्त कागदपत्रे ही आज्ञापत्रेच आहेत.^{३९} आणि आज्ञापत्र हे मराठ्यांच्या राजकीय इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ मराठ्यांच्या इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन आहे.

याशिवाय डॉ. पां. स. पिसुर्लेकर यांचा 'पोर्तुगीज-मराठे संबंध अर्थात पोर्तुगीजांच्या दफ्तरातील मराठ्यांचा इतिहास' हा ग्रंथदेखील कोकणच्या इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन आहे. या ग्रंथाबाबत डॉ. खोबरेकर म्हणतात, "प्रा. शेजवलकर यांनी आपल्या 'कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी' या ग्रंथात महाभारत कालापासून शिवपूर्व कालापर्यंत संशोधनास्थितीत अनुमानांच्या आधारे इतिहासाची रूपरेषा रेखाटली आहे. पुढे त्यांचे निधन झाल्यामुळे कोकणचा समग्र इतिहास लिहण्याचे त्यांचे ध्येय पूर्ण होऊ शकले नाही. तसेच रियासतकार सरदेसाई हे मूळचे कोकणचे रत्नागिरी जिल्ह्यातील; पण ते रियासतीच्या व्यापात एवढे गर्क की त्यांना कोकण प्रांताचा स्वतंत्र इतिहास सजविण्यास सवड झाली नाही. शिवाय या दोन्ही विद्वानांस पोर्तुगीज साधने उपलब्ध नव्हती. हे कार्य डॉ. पिसुर्लेकर यांनी केले आहे."^{४०}

मराठा कालखंडात कोकणकडे दुर्लक्ष :

भौगोलिकदृष्ट्या मराठ्यांच्या राज्यात कोकणचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे होते. नाना फडणिस व बाजीराव यांनी राजधानीत काही संकट कोसळले की कोकणच्या आश्रयाला जायचे ही पूर्वापार पद्धत अंगीकारली होती; पण कोकणातील किल्ले

सुस्थितीत ठेवण्याची काळजी मात्र कोणी घेतलेली दिसत नाही. कोकणातील किल्ल्यात कैद्यांना अटकावून ठेवले जात असे, पण लष्करीदृष्ट्या किल्ल्यांचा बंदोबस्त ठेवण्याची काळजी मराठेशाहीच्या अखेरच्या काळात घेतली गेली नाही, अशी खंत डॉ. खोबरेकर व्यक्त करतात.^{४१}

कोकण विभाग हा सर्व बाजूंनी दुर्लक्षिलेला आहे. ज्योतीर्भास्कर जयंतराव साळगांवकर म्हणतात, “मराठीमध्ये कोकणचा इतिहास सांगणारा ग्रंथ नव्हता. त्याची उणीव डॉ. खोबरेकर यांनी ‘कोकणचा राजकीय इतिहास (इ. स. पूर्व ते इ. स. १८२०)’ हा ग्रंथ लिहून भरून काढली आहे.”^{४२} महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडे अनुदानासाठी या ग्रंथाची मुद्रीत प्रत पाठविल्यावर ती तपासण्यासाठी मंडळ सदस्य डॉ. अ. रा. कुलकर्णी यांच्याकडे पाठविली होती. त्यांनी त्यावर आपला अभिप्राय दिला तो असा, “कोकणचा इतिहास हा दुर्लक्षिलेला भाग आहे. म्हणून डॉ. खोबरेकरांचा हा प्रयत्न स्तुत्य मानला पाहिजे. या इतिहासाचा अभ्यासकांना व संशोधकांसही उपयोग होण्यासारखा आहे.”^{४३}

डॉ.खोबरेकर यांनी मराठेकालीन कोकणच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा इतिहास नव्याने मांडला आहे, असे डॉ. कुलकर्णी म्हणतात. त्याकरीता त्यांनी प्रकाशित व अप्रकाशित अशा दोन्ही प्रकारच्या साधनांचा चांगला उपयोग करून घेतला आहे. डॉ. कुलकर्णी पुढे सांगतात की, “लेखक स्वतः मोडीचे जाणकार असल्याने एक शासकीय अधिकारी या नात्याने त्यांचा या दस्तऐवजांशी सतत संबंध येत असतो. त्यामुळे डॉ. खोबरेकरांनी अप्रकाशित साधनांचा केवळ वापरच केला आहे असे नसून, त्या कागदपत्रांचा पुढील संशोधनासाठी कसा वापर करता येईल. याचे अप्रत्यक्षरित्या मार्गदर्शनही केले आहे. हा इतिहास ज्या ऐतिहासिक साधनांवरून लिहिला आहे ती प्रकाशित व अप्रकाशित साधने अभ्यासकास उपयोग होण्यासाठी विस्ताराने सांगितले आहेत.”^{४४}

प्रादेशिक इतिहासामध्ये योगदान :

इतिहास प्रकारांच्या क्षेत्रातील प्रादेशिक इतिहास हा विसाव्या शतकात एक महत्त्वाचा प्रकार मानला जातो. डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांचा 'कोकणचा इतिहास' हे प्रादेशिक इतिहासाच्या क्षेत्रात मोडतात. राष्ट्राचे इतिहास लिहिताना वेगवेगळ्या प्रदेशांची माहिती विचारात घेण्यात आली तरी त्यांचा सखोल सर्वंकष अभ्यास होत नाही. म्हणून एखाद्या प्रदेशात वास्तव करणारे लोक, तेथील भिन्न समाजगट, त्यांची जीवनपद्धती, उदरनिर्वाहाची साधने, व्यापार उद्योग, धार्मिक व राजकीय धारणा, संस्था, कला, स्थापत्य या सर्वच बाबींचा अंतर्भाव प्रादेशिक इतिहासात होतो. त्यामुळे प्रादेशिक इतिहासाचे लेखन करणाऱ्या अभ्यासकाला राजकारण, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, भौगोलिक स्थिती, संस्कृती या सर्वांचे मूलभूत ज्ञान असावे लागते.^{५५} यावरून डॉ. खोबरेकर यांचा इतिहासविषयक दृष्टीकोन किती व्यापक होता याची कल्पना येते.

डॉ. खोबरेकर यांनी कोकणच्या इतिहासावर संशोधन व लेखन करून संशोधक, विद्यार्थी व इतिहासप्रेमी यांना दुर्मिळ माहिती उपलब्ध करून दिली आहे. भारताच्या प्रदीर्घ इतिहासात कोकण प्रांताचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. फार प्राचीन कालापासून पश्चिम समुद्रावरच्या बंदरावर परदेशी व्यापारी व्यापारासाठी येत असत. या व्यापाराचा व त्यातून झालेल्या देवाणघेवाणीचा भारतीय संस्कृतीच्या जडणघडणीवर फार सखोल आणि दूरगामी परिणाम झाला आहे. अशा या कोकणचा विस्तृत इतिहास लिहिण्याची गजर होती. हे महत्त्वाचे कार्य डॉ. खोबरेकर यांनी केले आहे. त्यांच्या या कार्यास पुरस्कारही मिळाले.

१. पद्मश्री भाऊसाहेब वर्तक फाँडेशनतर्फे कोकण विकासासाठी विविध क्षेत्रात निरपेक्ष वृत्तीने उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थास दरवर्षी रु २५,०००/- चा पुरस्कार देण्यात येतो. इ. स. १९९७ चा पुरस्कार तीन मान्यवरांबरोबर डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांना देण्यात आला. कोकणचा दुर्लक्षित सर्वांगिण इतिहास, इतिहास संशोधन मंडळातर्फे निःस्वार्थ बुद्धीने व एकनिष्ठपणे पुरा करण्याची डॉ.

खोबरेकरांची धडपड विचारात घेऊन भाऊसाहेब वर्तक फौंडेशन ट्रस्टने हा पुरस्कार डॉ. खोबरेकर यांना दिला.^{४६}

२. कोकण मराठी साहित्य परिषदेने कोकण साहित्य भूषण हा पुरस्कार देऊन डॉ. खोबरेकरांचा गौरव केला आहे. हा गौरव त्यांची इतिहास लेखनातील कामगिरी व त्यांच्या 'कोकण फ्रॉम द आर्लिस्ट टू १८१८ अ. डी.' या ग्रंथासाठी आहे.^{४७}

मराठ्यांच्या स्वान्यांच्या मुक्कामांची दुर्मिळ माहिती :

पेशवे व मराठे सरदार यांच्या स्वान्यांचे मुक्काम म्हणजे स्वारीस निघाल्यावर मार्गात टप्प्याटप्प्यांनी सैन्याने विश्रांतीसाठी दिलेले तळ. असे तळ मराठेशाहीत मराठी सैन्याने कोणत्या गावी, कोणत्या तारखेला व किती दिवस दिले याची जंत्री वजा माहिती सांगणारा डॉ. खोबरेकरांचा 'मराठ्यांच्या स्वान्यांचे मुक्काम' हा ग्रंथ पुण्याच्या पेशवे दफ्तरातील रोजकिर्दीतील माहितीवरून सजविला आहे. या मुक्कामांचे कालज्ञान इतिहासावर प्रकाश टाकतात. मराठेशाहीच्या विस्तारार्थ पेशवे व त्यांचे सरदार यांचे अव्याहत श्रम कसे चालत होते याची कल्पना यावरून येते. मुक्कामांची संपूर्ण सूची एकत्रितपणे देण्याचे कार्य डॉ. खोबरेकर यांनी केले आहे.^{४८}

चिमणाजीपंत वाड यांनी आपल्या डायन्यांच्या शेवटी पेशव्यांच्या मोहिमांचे मुक्काम छापलेले आहेत; परंतु ते मुसलमानांच्या कालगणनेप्रमाणे दिलेले आहेत. शिवाय ते संपूर्ण नसल्याची ग्वाही प्रा. फाटक आदि विद्वान मंडळी देतात. शिवाय वाड यांनी रोजकिर्दीतील कागदपत्रांवरून माहिती दिली आहेत. आज इ. सनच्या तारखा ब्रिटिश राजवटीत रूढ झाल्याने रोजकिर्दीतील नोंदी जवळजवळ नसल्यासारख्या आहेत. त्यामुळे डॉ. खोबरेकर यांचा हा ग्रंथ अधिक उपयुक्त आहे. यामध्ये त्यांनी रोजनिशीच्या प्रकाशनानंतरचा साठ-सत्तर वर्षांच्या कालावधीत मराठेशाहीच्या इतिहास साधनात जी प्रचंड भर पडली आहे, तिचाही उपयोग करून घेतला आहे.^{४९}

या ग्रंथात शाहू महाराज, पेशवे व मराठे सरदार यांनी १७०८ ते १८१८ पर्यंत संबंध हिंदुस्थानात ज्या मुलूखगिरी स्वाऱ्या केल्या, त्या करताना वाटेत मराठी फौजेने मुक्काम केले, त्यांच्या दैनंदिन गतीच्या नोंदी तारीखवार स्थळासह दिलेल्या आहेत. शाहू महाराज, पेशवे व मराठा सरदार यांनी लिहिलेली तत्कालिन पत्रे, केलेले व्यवहार अभ्यासताना ते कोणत्या स्थळाहून, केव्हा केले याची तारीख नक्की करण्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त ठरतो.^{५०}

मोडक जंत्रीला पर्याय :

कोल्हापूरचे मोडक यांनी इतिहासाभ्यासूसाठी इ. स. १७२७ पासूनच्या मुसलमानी तारखांची जंत्री मराठी, इंग्रजी व अरबी तारखा देऊन कोष्टक रूपाने तयार केली. तिचा उपयोग ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या मूळ फसलीतील तारखा इंग्रजी वा मराठीत काढण्यासाठी इतिहास अभ्यासक करत असतात. आज मोडक जंत्री उपलब्ध नाही. जुनी प्रत क्वचित मिळाली तर त्याची किंमतही सामान्यांना परवडण्यासारखी नाही. मोडक जंत्रीसारखा या मुक्कामांच्या तारखांचा उपयोग करून बरोबर किंवा चूक हे या मुक्कामांच्या तारखांवरून ठरविता येणार आहे. या दृष्टीने हा एक साधन ग्रंथ आहे.^{५१}

या ग्रंथात दिलेल्या स्वाऱ्यांच्या मुक्कामांच्या आधारे मराठेशाहीच्या विस्तारार्थ कोणी-कोणी, कसे-कसे प्रयत्न केले याचा सविस्तर इतिहास मिळतो. तसेच स्वाऱ्या करण्यामागे मराठ्यांचा कोणता उद्देश होता, मुक्कामांचा परिणाम काय झाला, मराठ्यांचे चारित्र्य व त्यांनी मुक्कामाच्या ठिकाणी राहून कोणते कार्य केले याची कल्पना येते. उदाहरणार्थ पहिल्या बाजीरावाने अटकेवर झेंडे लावायचे ध्येय पुरे करण्यासाठी उत्तरेकडे स्वारी केली. माळवा, बुंदेलखंड आपल्या ताब्यात आणले. दिल्लीस धडक देऊन बादशहाकडे आपल्या मागण्या पाठविल्या. शिंदे, होळकर, पवार यांस उत्तरेस सरंजामासाठी मुलूख देऊन त्यांची स्थापना देवास, इंदूर, ग्वाल्हेर येथे केली. दिल्ली

पतपादशाही जिंकून ती आपल्या ताब्यात ठेवणे व दिल्लीचे सरसेनापतीपद आपल्याकडे घेऊन दिल्लीचा कारभार मोगलांच्या नावे आपण हाकणे हे धोरण व ध्येय यांच्या पूर्तीसाठी मराठ्यांनी उत्तरेस वारंवार स्वाऱ्या केल्या. या स्वाऱ्यांच्या मुक्कामांवरून उत्तरेतील मराठ्यांच्या कर्तबगारीचा बोध होतो. द. य. राजाध्यक्ष यांच्या मते, “यात दिलेली जयाजी, दत्ताजी व अप्पाजी शिंदे यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम अभ्यासावयास मिळतात व दत्ताजी शिंदे, त्यांचे पराक्रमी बंधू जनकोजी व त्यांचे जनक जयाजी शिंदे यांच्या स्वाऱ्यांचे आलेख आपल्याला त्यांच्या उत्तर हिंदुस्थानातील शौर्याच्या गाथेचे स्मरण करावयास लावतात.”^{५२}

परप्रांतात मुक्कामामुळे त्या-त्या प्रांतातील लोकजीवनाचा पगडा मराठा सरदार व सैनिक यांच्यावर बसला. त्यांनी उत्तर हिंदुस्थानातील व दिल्लीतील राजदरबारी जो ढंग पाहिला, त्याची नक्कल आपल्या प्रांतात केली. त्यामुळे १८ व १९ व्या शतकातील मराठ्यांच्या चालीरितींचा इतिहास किंवा मराठ्यांचा सामाजिक इतिहास लिहावयाचा असेल तर या स्वाऱ्यांचाही विचार जरूर करावा लागेल.

मराठ्यांनी परमुलखात स्वाऱ्या केल्या; पण परत येताना तिकडच्या बायका आणल्या नाहीत किंवा परधर्मीय व परप्रांतीय स्त्रियांबरोबर लग्ने केली नाहीत. यावरून मराठ्यांची नैतिकता समजते.^{५३}

पेशव्यांच्या कर्जबाजारीपणाचे एक कारण स्वाऱ्यांवर होणारा खर्च हे होते.^{५४} त्यामुळे मराठ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करतानाही स्वाऱ्यांच्या इतिहास ज्ञात असणे आवश्यक आहे.

मुक्कामांच्या नोंदीवरून मराठ्यांनी कोठे-कोठे मुक्काम केला हे समजते व मुक्काम का व कशासाठी केला व मुक्कामाच्या ठिकाणी राहून कोणते कार्य केले याचीही कल्पना येते. उदाहरणार्थ, सन १७१८ च्या फेब्रुवारीत सय्यद बंधूंना सहाय्य देण्याचा तह

सय्यदांशी ठरल्यावर बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यांनी मोगलांचा तोफखाना मदतीस घेऊन हिंणगावास मोर्चे लावले व ते ठाणे काबीज केले. बाळाजी विश्वनाथांचा मुक्काम जुलै १७१८ मध्ये हिंणगावास होता. ते मुक्कामाच्या नोंदीवरून समजून येते.^{५५}

स्वान्यांचा हेतूदेखील स्वान्यांच्या मुक्कामांच्या माहितीवरून समजू शकतो. उदाहरणार्थ पेशव्यांच्या कर्नाटकातील स्वान्यांचा हेतू अरकाट, कडाप्पा, कर्नूल, शिरे व सावनूर हे पाच नवाब व श्रीरंगपट्टण बेदनूर व सोंधे या ठिकाणच्या हिंदू सत्ताधीशांकडून खंडण्या घेऊन त्यांना मराठ्यांची सत्ता मान्य करावयास लावणे हा होता. हे पेशव्यांच्या कर्नाटकातील स्वान्यांच्या अभ्यासावरून लक्षात येते.^{५६}

स्वान्यांमुळे मुलूखगिरी करून मराठ्यांनी संबंध हिंदुस्थानात विस्तार केला. मराठ्यांच्या साम्राज्यविस्तारामध्ये स्वान्यांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामुळे मराठ्यांच्या साम्राज्यविस्ताराचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी त्यांनी केलेल्या स्वान्यांची माहिती असणे आवश्यक आहे. हे महत्त्वाचे कार्य डॉ. खोबरेकर यांनी केले आहे.

मराठ्यांचा सामाजिक इतिहास लिहिण्यासंबंधी :

मराठी सत्तेच्या काळातील समाजस्थितीचा साधार व साद्यंत इतिहास अद्याप लिहून व्हावयाचा आहे. याबाबत डॉ. खोबरेकर म्हणतात, “मराठ्यांच्या पराक्रमाचे प्रांतिक इतिहास आहेत. मराठ्यांच्या राजकीय इतिहासावर अनेक ग्रंथ आहेत; पण सामाजिक इतिहासावर अद्याप नाव सांगण्यासारखा ग्रंथ नाही. मराठेकालीन समाजाच्या चालीरिती, त्यांचे आचार-विचार, सांस्कृतिक कार्य, मराठे सत्ताधीशांनी समाजाला दिलेली वागणूक, त्या समाजाची तत्कालिन स्थिती हे सांगणारा सामाजिक इतिहास हवा आहे.”^{५७} त्याची साधने पेशवे दप्तरात विपुल आहेत. ती तपासून त्याचे बालबोधीकरण करून त्याचे खंड ‘मराठ्यांच्या सामाजिक इतिहासाची साधने’ या नावाने प्रसिद्ध व्हावयास हवेत.”^{५८} मराठ्यांच्या सामाजिक इतिहासाच्या साधनांची माहिती देताना डॉ. खोबरेकर म्हणतात,

“१९ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात बुचानन (हेमिल्टन) याने कंपनीने मिळविलेल्या मुलुखासंबंधीची गोळा केलेली माहिती अति विश्वासाह वाटते. कारण ही माहिती त्याने लोकांना प्रत्यक्ष भेटून, बारीक निरीक्षण करून, खऱ्याखोट्याचा पडताळा घेऊन जमा केलेली आहे.”^{५९}

मूल्यमापन :

डॉ. खोबरेकर यांनी मराठेकालीन महाराष्ट्राचा तपशीलवार इतिहास लिहिला. निःपक्षपातीपणा व निकोप दृष्टी हे इतिहासकाराकडे आवश्यक असणारे गुण डॉ. खोबरेकर यांच्या लेखनात प्रकर्षाने दिसून येतात. पूर्वसूरी इतिहासकारांनी ऐतिहासिक घटनांविषयी नमूद केलेल्या मतांचे आवर्जून आवश्यक तेथे खंडन त्यांनी केले आहे. डॉ. खोबरेकर यांनी मराठ्यांच्या इतिहासातील घटनांचा सर्व अंगांनी, बारीक-सारीक तपशील देऊन अगदी सुस्पष्टपणे अन्वयार्थ लावलेला दिसून येतो. मराठ्यांच्या तेजस्वी इतिहासाचे विवेचन करताना त्यांच्या उणीवांकडेही वाचकांचे लक्ष वेधले आहे. उत्तर हिंदुस्थानात समस्त कारभाराची जबाबदारी महादजी शिंद्यांवर सोपवून त्यास पूर्ण पांढिबा न देता राज्यकारभाराची सूत्रे हालविणाऱ्या नानासारख्या व्यक्तीने दुटप्पी धोरणाने, व्यक्तीस्वार्थाने वागून राज्याची हानी केली म्हणून डॉ. खोबरेकर त्यास राजद्रोही म्हणतात.^{६०} भरभराटीची व्यापार करण्याची कल्पना नानासाहेब पेशव्यास शिवली नाही, पेशव्यांचे व्यापाराकडे लक्ष नव्हते, मुंबईत इंग्रजांचे कोणते उद्योग चालले होते याची दाद मुंबईजवळ पुण्यास असलेल्या पेशव्यांना नव्हती, मराठ्यांना भूगोलाचे ज्ञान नव्हते, विज्ञानाकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले होते. हे डॉ. खोबरेकरांनी स्पष्ट केले आहे.^{६१} मराठ्यांच्या इतिहासाचा त्यांनी घेतलेला आढावा वस्तुस्थिती निदर्शक आहे. कोकणच्या इतिहासाचा विचार करताना राजकीय जीवनाबरोबरच सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा धावता परामर्श त्यांनी घेतला. गुजरातेतील मराठी राजवट व मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम यासारखी

दुर्मिळ माहिती उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य त्यांनी केले आहे. डॉ. खोबरेकर यांनी मराठ्यांच्या इतिहासावर अद्यावत माहितीने परिपूर्ण असे लेखन केले असले तरी त्यामध्ये काही दोषही आढळतात. उदाहरणार्थ, काही ठिकाणी व्यक्तीनामामध्ये फरक असल्याचे दिसून येते. त्रैकुटक वंशाचे इंद्रदत्त, दन्हसेन व त्यागसेन हे तीन राजे इतिहासाला माहित आहे, असे डॉ. खोबरेकर लिहितात.^{६२} तर प्रा. शोजवलकर यांनी आपल्या 'कोकणची पार्श्वभूमी' या ग्रंथात त्रैकुटक वंशाच्या या राजांचा उल्लेख इंद्रदत्त, दन्हसेन व व्याघ्रसेन असा केलेला दिसून येतो.^{६३} मराठ्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी बादशहाने नेमणूक केलेला सरबुलंदखान हा गुजरातचा ५३ वा सुभेदार होता असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात.^{६४} परंतु मोगल सुभेदारांच्या कारकीर्दीतील घटनांचा आढावा घेत असताना डॉ. खोबरेकरांनी गुजरातचा ५३ वा सुभेदार म्हणून अभयसिंग ओळखला जातो असे सांगितले आहे.^{६५} रियासतकार सरदेसाई यांना रियासतींच्या व्यापामुळे कोकणचा स्वतंत्र इतिहास लिहिण्यास सवड मिळाली नाही असे डॉ. खोबरेकर म्हणतात. यावेळी त्यांनी सरदेसाईंच्या रियासतींची तुलना कोकणच्या इतिहासाशी केल्यासारखी वाटते.

शिवाजी महाराजांनंतर महाराज नावास शोभणारा आखिल मराठेशाहीत महादजी शिंदे हा एकच पुरुष झाला. या सरदेसाईंच्या मताशी डॉ. खोबरेकर सहमत झाले आहेत.^{६६} यावेळी त्यांनी माधवराव पेशव्यांच्या कर्तृत्वाकडे दुर्लक्ष केल्यासारखे वाटते. कारण मराठ्यांच्या इतिहासात छत्रपती शिवाजीच्या खालोखाल माधवरावांच्या कार्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. पेशवा माधवरावांच्या कार्याची महती सांगताना ग.ह.खरे म्हणतात, अख्या पेशवाईत शहाणा, कर्तबगार, धोरणी, शिस्तीचा भोक्ता असा कोणी झाला असेल तर तो थोरला माधवराव पेशवा हा होय. याविषयी कोणाचे दूमत होणे शक्य नाही.”

पाणीपतच्या तिसऱ्या युद्धाचा सान्या महाराष्ट्रावर जीवघेणा आघात झाला असता. वयाच्या केवळ १७ व्या वर्षी पेशवेपदावर आल्यानंतर सुमारे अकरा वर्षांच्या काळात रघुनाथरावसारखी व्यक्ती राज्यासाठी भांडण काढून एकसारखे पेचात टाकीत असता

माधवरावांनी आपल्या हुशारीने ते सर्व पेच निवारून आणि निजाम, हैदर, जाठ, शिख, जानोजी भोसले, कोळी इ. नी वेळी-अवेळी केलेले उठाव निग्रहाने मोडीत, उत्तरेत व दक्षिणेत मराठ्यांच्या सत्तेची पुनःस्थापना करण्यासाठी प्रकृतीचीही पर्वा न करता अखंड कष्ट केले व मराठ्यांचा पाणीपतचा कलंक धुवून काढून मराठ्यांच्या सत्तेची पूर्वीप्रमाणे स्थापना केली. त्यामुळे मराठ्यांच्या इतिहासात छत्रपती शिवाजीच्या खालोखाल माधवरावांच्या कार्याला महत्त्वाचे स्थान आहे.

पाणीपतच्या तिसऱ्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला. या पराभवाचे एक कारण सांगताना डॉ. खोबरेकर म्हणतात की, “अब्दालीने स्वतःकडे १०, ००० राखीव सैन्य ठेवले होते. हीच फौज त्याला आयत्यावेळी उपयोगी पडली. अशी राखीव फौज अल्लाउद्दीन खिलजीनेही देवगिरीच्या वेढ्याच्या वेळी ठेवली होती.” याचा अर्थ मराठ्यांजवळ राखीव सैन्य नसल्याने मराठ्यांचा पराभव झाला असे डॉ. खोबरेकर यांना म्हणावयाचे आहे;^{६७} परंतु काही इतिहासकारांच्या मते, ज्या पद्धतीने मराठ्यांचे युद्ध पुढे चालले होते, (गोलाकार युद्धपद्धत) त्या पद्धतीत राखीव सैन्यास काहीही जागा नव्हती. यावरून डॉ. खोबरेकरांनी पाणीपतच्या तिसऱ्या युद्धात झालेल्या मराठ्यांच्या पराभवाचे सांगितलेले कारण योग्य नाही.

डॉ.खोबरेकरांच्या इतिहासलेखनात अशाप्रकारे दोष असले तरी मराठ्यांच्या इतिहासातील अनेक दुवे त्यांनी नमूद केल्यामुळे त्यांचे ग्रंथ लक्षणीय ठरले आहेत. एक ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून या ग्रंथांचे मोल अधिक आहे.

संदर्भ व तळटिपा :

१. डॉ. पवार दत्ता - ज्येष्ठ इतिहाससंशोधक डॉ. वि. गो. खोबरेकर, 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, ऑक्टोंबर-डिसेंबर -२००७, पृ.२
२. डॉ. मोरे वसंतराव -जेम्स लेन : संशोधक की विध्वंसक, शिवसंग्राम प्रकाशन, कोल्हापूर -२००४, पृ.२३
३. डॉ. खोबरेकर वि. गो - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग १ शिवकाल (इ. स. १६३०-१७०७) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई -२००६, प्रस्तावना. पृ. १३
४. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - संपादकीय, 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, एप्रिल-जून -१९८२, पृ. १-२
५. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - निबंधसंग्रह, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई १९७७, निवेदन पृ. ५ ते ९
६. डॉ. खोबरेकर प्रकाश - 'इतिहासतज्ञ डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांचे पुण्यास्मरण' 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, ऑक्टोंबर-डिसेंबर -२००७, पृ. ६
७. डॉ. खोबरेकर वि. गो.- 'महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग १ शिवकाल (इ. स. १६३०-१७०७), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई -२००६, पृ. ११२
८. कित्ता - पृ. २१४
९. कित्ता - पृ. ४२२
१०. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग २ (१७०७- १८१८), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८८, पृ. १४९

११. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - ग्रंथपरिक्षण - करवीर रियासत (सन १७१० ते १८८३)
'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै - १९६९, पृ. ८६
१२. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग १
शिवकाल (इ. स. १६३०-१७०७) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती
मंडळ, मुंबई - २००६, पृ. ४१९
१३. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग २
(१७०७ ते १८१८) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई -
१९८८, पृ. ४५८
१४. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग १
शिवकाल (इ. स. १६३०-१७०७) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई २००६, पृ. १९-२०
१५. कित्ता - पृ. १४९
१६. कित्ता - पृ. २४०-२४१
१७. कित्ता - पृ. ३९५
१८. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग २,
(१७०७ ते १८१८), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई -
१९८८, पृ. ५५
१९. कित्ता - पृ. २८
२०. कित्ता - पृ. २७६
२१. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे संशोधन, 'भारतीय इतिहास
आणि संस्कृती', त्रैमासिक, ऑक्टोबर-डिसेंबर - १९८०, पृ. ६७
२२. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - गुजरातेतील मराठी राजवट, राजहंस प्रकाशन, पुणे -
१९६२, पृ. २७

२३. कित्ता - पृ. ४ व १६
२४. कित्ता - पृ. २५
२५. प्रा. कशेळकर वि. भा. - 'डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधन मंडळात केलेले कार्य', भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर -२००४, पृ. १३
२६. प्रा. शेजवलकर त्र्यं. श. - कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी, दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ प्रकाशन, पुणे -१९६१, (प्रास्ताविक) पृ. ३
२७. प्रा. कशेळकर वि. भा. - उपरोक्त पृ. १२
२८. कित्ता - पृ. १२
२९. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन, इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई १९९७, पृ. ९८
३०. परब संजय - 'कोकण फ्रॉम द अर्लियस्ट टू -१८१८ इ. स.- इतिहासाच्या खजिन्यात गवसलेला कोकण', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर -२००४, पृ. २८
३१. <http://www.sayhyadribooks.org/booklisting4.asp>.
३२. परब संजय - उपरोक्त, पृ. २९
३३. तर्कतीर्थ श्रीलक्ष्मीशास्त्री जोशी 'तेर/तगर' मराठी विश्वकोश खंड क्र. ७, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, - १९७७, पृ. ४५२
३४. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - कोकणचा राजकीय इतिहास (इ. स. पू ते इ. स. १८२०) इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई - १९९७, पृ. ७
३५. कित्ता - पृ. १४
३६. कित्ता - पृ. ६७

३७. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन, इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई - १९९७, पृ. ९८
३८. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - 'कोकणातील खोती पद्धती', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर - १९९३, पृ. ४८
३९. डॉ. खोबरेकर व शिंदे शं. स. - कोकणच्या इतिहासाची साधने. (१६९२-१८२८) गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस. मुंबई - १९७१, प्रस्तावना पृ. १
४०. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - 'ग्रंथपरिचय, पोर्तुगीज-मराठे संबंध अर्थात पोर्तुगीजांच्या दप्तरातील मराठ्यांचा इतिहास', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जानेवारी - १९६९, पृ. ९०
४१. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - कोकणचा राजकीय इतिहास (इ. स. पू. ते इ. स. १८२०) इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई - १९९७, पृ. २२९
४२. कित्ता - प्रस्तावना, पृ. १२
४३. प्रा. कशेळकर वि. भा. - डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधन मंडळात केलेले कार्य, 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर - २००४, पृ. १२
४४. कित्ता - पृ. १३
४५. डॉ. कोठेकर शांता - इतिहास : तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - २००५, पृ. २२
४६. संपादकीय (ज्योतिर्भास्कर जयंतराव साळगावकर, डॉ. भालचंद्र आकलेकर, श्री. सोमेश्वर गोखले) - 'कोकणच्या सर्वांगीण इतिहास योजनेस मिळालेला पद्मश्री भाऊसाहेब वर्तक पुरस्कार', भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' त्रैमासिक ऑक्टोबर-डिसेंबर - १९९८, पृ. १

४७. प्रा. कशेळकर वि. भा. - आनंदवार्ता (कोकण साहित्य भूषण पुरस्काराने डॉ. वि. गो. खोबरेकर सन्मानीत) 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक, एप्रिल-जुलै २००३, पृ. ३
४८. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - मराठ्यांच्या स्वान्यांचे मुक्काम (इ. स. १७०८ ते १८२०) मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर मुंबई - १९७७, पृ.१
४९. राजाध्यक्ष द. य.- ग्रंथपरिचय - मराठ्यांच्या स्वान्यांचे मुक्काम, 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जून - १९७८, पृ. ४४
५०. कित्ता - पृ. ४४
५१. कित्ता - पृ.४४
५२. कित्ता - पृ. ५२
५३. कित्ता - पृ. ५४
५४. कित्ता - पृ. ५५
५५. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - उपरोक्त , पृ. ७३
५६. कित्ता - पृ. - १९३
५७. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - संपादकीय, 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक ,जानेवारी-मार्च - १९९३ , पृ. १
५८. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - संपादकीय, 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, एप्रिल - १९७५, पृ. १
५९. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग २ (१७०७-१८१८) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई -१९८८, पृ. ७१०
६०. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग २ (१७०७-१८१८) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई -१९८८, पृ. ४६०.

६१. कित्ता - पृ. ६९८-६९९
६२. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - कोकणचा राजकीय इतिहास (इ. स. पू. ते इ. स. १८२०) इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई - १९९७, प्रस्तावना पृ. ३
६३. प्रा. शेजवलकर त्र्यं. शं. - 'कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी', दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ प्रकाशन, पुणे - १९६१, पृ. १४.
६४. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - गुजरातेतील मराठी राजवट, राजहंस प्रकाशन, पुणे - १९६१, पृ. २७.
६५. कित्ता - पृ. १७.
६६. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड, भाग २ (१७०७-१८१८) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई - १९८८, पृ. ४९९.
६७. कित्ता - पृ. २७२.